ਵਿਨੋਦ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ : ਪਰਤਾਂ ਤੇ ਪਾਸਾਰ

ਹਰਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)*

ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋਏ ਅਥਾਹ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਰਥਿਕ-ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰ-ਉਸਾਰੀ ਸੰਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਰੂਪ ਜਿਥੇ ਭੂ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਵਾਪਰੀ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵੀਆਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵੀਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਇਕ ਪੱਖ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਹਿੱਤ ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾ-ਪੱਧਤੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜਾਂ ਤਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ/ਦਰੁਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹਨ ਜਾਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਚਿੰਤਨ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦੇ ਅਪੂਰਨ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਰੀ ਨਵੀਨ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ’ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਦਿਕਾਲੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਬਸਤੀਵਾਦ-ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅੰਗ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਕਦੀਮੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਪੱਧਤੀ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦ-ਵਰਗੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਚਿੰਤਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਭੌਤਿਕਵਾਦੀ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ-ਵਿਧੀ ਅਧੀਨ ਕੇਵਲ ਵਿਦਮਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਗਤ ਵਸਤੂ-ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਲੁਪਤ ਨੀਤ ਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਭਵਿੱਖਮੁੱਖੀ-ਵਿਕਲਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਯਤਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਦਵੰਦਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਅਧੀਨ ਇਹ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਮਕਾਨਕੀ

---

* **ਪਿੰਡ-ਬਿਲਾਸਪੁਰ, ਡਾਕਖਾਨਾ-ਖਮਾਣੋਂ, ਜਿਲ੍ਹਾਂ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਜਾਬ।**
ਮੇਲ-harjeet23gill@rediff.com

ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੂਝ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਨਾ ’ਤੇ ਆਰੋਪਿਤ (applicative) ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅੰਗ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਤੇ ਸਥਿਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਖੰਡਨਮਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ ਅਸੰਕਲਪਾਤਮਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਉਲਾਰ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਮੁੱਢਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਇਕੋਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸਿਧਾਂਤ (ਮਾਰਕਸਵਾਦ) ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤਿਤਵਾ ਜਾਂ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਕਾਰਨ ਵਿਭਿੰਨ ਕੋਣਾਂ ’ਤੇ ਜਾ ਖਲੋਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਢੱਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਅਧੀਨ ਦੋ ਵਿਭਿੰਨ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ-ਮਾਡਲ ਵਿਕਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ (ਸੇਖੋਂ ਮਾਡਲ) ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤੋਂ ਆਰੰਭਕੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਗਤ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ (ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮਾਡਲ) ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਜਜ਼ਬੇ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ-ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਮਾਡਲ ਅੰਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਚਰਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ- ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਲੰਬੇਰੀ ਨਜ਼ਰੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਆਪਣੀ ਅਧਿਐਨ ਸਮੱਗ੍ਰੀ ਤੇ ਅਧਿਐਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤੁਲਿਤ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸੂਖਮ ਧਰਾਤਲ ’ਤੇ ਖਲੋਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਨੋਦ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਮਾਡਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਜਾਂ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਡਲਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧਾਤਮਿਕ-ਏਕਤਾ ਜਾਂ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਤੁਲਿਤ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਤੁਲਿਨ ਅਧੀਨ ਵਿਨੋਦ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸਾਪੇਖਕ ਹੋਂਦ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ-ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖਮੁੱਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵਿਨੋਦ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਸੂਤ੍ਰਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਆਖਿਆ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕਾਈ ਵਜੋਂ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਤੁਲਿਨ

ਅਧੀਨ ਵਿਨੋਦ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਯਥਾਰਥ-ਬੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤ-ਪਾਠ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਮਾਜਕ-ਯਥਾਰਥ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਲਾਤਮਕ-ਬਿੰਬ ਦਾ ਅੰਗ ਨਿਖੇੜਾ (ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ) ਕਰਕੇ ਉਸਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਮਾਜਕ ਤੱਥ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਸਮਾਜਕ-ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਪਾਠ ਦੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਨੋਦ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਸਾਹਿਤ-ਪਾਠ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਾਠਮੂਲਕ-ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਦਾ ਪਾਠ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੱਲ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਨੋਦ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤ-ਪਾਠ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਉਸਦੇ ਕਲਾਤਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਆਦਿ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ-ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਬਾਹਰਮੁਖੀ-ਸਿਧਾਂਤਕ ਮਾਡਲ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ (ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਉਲਾਰ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਆਰੋਪਣ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ) ਪਾਠ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੂਝ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ-ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਨੋਦ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਅਧਿਐਨ ਸਮੱਗ੍ਰੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਧਾਂਤ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ-ਅਧਿਐਨ, ਮੈਟਾ-ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ-ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਪਸਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਨੀ ਕਲਾਸੀਕਲ-ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਹੀ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਇਕਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੰਨਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਵਾਂ ਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਧੁਨੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਨੋਦ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਇਥੋ ਤੱਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਬਲਾਕ ਦੇ ਵਿਗਠਨ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-ਚਿੰਤਨਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹਤਾਸ਼ ਜਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ-ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਤਾਰਕਿਕਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਨੋਦ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਇਸ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮਕਾਨਕੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਕੇ ਆਤਮਸਾਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਨੋਦ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਪਕੜਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼੍ਰੇਣੀਗਤ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ-ਦਵੈਸ਼ੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਲਪ ਵਜੋਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਰਹਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਨੋਦ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਥਮ ਵਿਨੋਦ ਨਾਵਲੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ-ਮਾਡਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਅਧਿਐਨ-ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚਿੰਤਕ ਜਾਂ ਵਾਦ ਪਾਸੋਂ ਮਕਾਨਕੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਮਾਡਲ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ-ਮੰਨਨ ਅਧੀਨ ਮੰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ (ਭਾਰਤੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ) ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਵਿਨੋਦ ਨਾਵਲੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਵਲੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਨੂੰ ਉਸਾਰ ਉਪਰਲੇ ਉਸਾਰ (ਜਿਹੜਾ ਵਿੱਥ ਥਾਪਕੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ) ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ-ਉਸਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਦੀਆਂ ਭਵਿੱਖਮੁੱਖੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਨੋਦ ਨਾਵਲੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਰੈਲਫ਼ ਫ਼ਾਕਸ ਦੀਆਂ ਨਾਵਲ ਸੰਬੰਧੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਤੁਰਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਜਟਿਲ ਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਸਵੀਕਾਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣ ਸਮੱਗ੍ਰੀ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਨਾਵਲੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਪੱਧਰ ’ਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਨੋਦ ਨਾਵਲੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਵਲੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਗਤ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪਹਿਚਾਨਣ ਨੂੰ (ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ’ਤੇ) ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਾਵਲੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਆਪਣੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੂਝ ਅਧੀਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਤੱਤ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਨੋਦ ਨਾਵਲੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਲਈ ਨਾਵਲੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਧੀਨ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਤਾਰਕਿਕ ਹੱਲ ਲਈ ਵਿਨੋਦ ਨਾਵਲੀ-ਆਲੋਚਨਾ ‘ਧੁਨੀ’ ਵਰਗੇ ਸੰਕੇਤਕ-ਪਦ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕੇਤਕ-ਪਦ ਸੁਹਜ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੋਹਰੇ ਪੱਧਰ ਨਾਲ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਲਪੀ-ਬਿੰਬ ਅਧੀਨ ਆਂਤਰਿਕ-ਤਰਕ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤੇ ਤੱਕ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧੁਨੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ ਵਿਨੋਦ ਨਾਵਲੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਆਪਣੇ ‘ਧੁਨੀ’ ਤੇ ‘ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ’ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਵਲੀ-ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸੂਖਮ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਸਤੂਗਤ-ਜਗਤ ਨਾਲ ਵਖਰੇਵੇਂ ਤੇ

ਵਰਗੇਵੇਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ, ਜਿਥੇ ਆਪਣੀ ਸਮੂਰਤ ਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਪਰਤਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਨਾਵਲੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਕ੍ਰਿਆ ਰਾਹੀਂ, ਵਰਤਮਾਨੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਭਵਿੱਖਮੁੱਖੀ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵਿਨੋਦ ਨਾਵਲੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਾਵਲੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਚੇਤਨ ਤੋਂ ਅਵਚੇਤਨ ਅਰਥਾਤ ਪਾਠ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੱਲ ਚੱਲਦੀ ਹੋਈ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰੋਂ ਆਰੋਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਉਲਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੂਰਵ-ਵਿਨੋਦ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਮਕਾਨਕੀ ਜਾਂ ਸਿੱਧੜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਨੋਦ ਨਾਵਲੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਆਪਣੀ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਸ਼ੁੱਧ ਪ੍ਰਸੰਗਗਤ ਨਾਵਲੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠਗਤ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦੀ ਹੋਈ (ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿਰਜਨਾ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹਨ), ਦੋਹਾਂ ਆਲੋਚਨਾ-ਪੱਧਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ-ਮਾਡਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਤੁਲਿਨ ਬਿਠਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਵਿਨੋਦ ਨਾਵਲੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਆਗਮਨ (inductive) ਤੇ ਨਿਗਮਨ (deductive) ਵਿਧੀ ਦੀ ਸੰਯੁਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਸਾਮਾਨਯ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਠ ਨੂੰ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਠ ਰਾਹੀਂ ਸਾਮਾਨਯ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਡਾ. ਵਿਨੋਦ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ *"ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਜੇ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਵੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਖਾਇਐ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨੇ ਸਿਖਾਇਐ,"* ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਕਾਰਜ ਮਾਰਕਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ-ਮਾਡਲ ਅਧੀਨ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਜਿਥੇ ਆਪਣੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਤਨਾਉ ਤੇ ਟਕਰਾਉ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਨੋਦ ਨਾਵਲੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਨਵੇਕਲਾ ਪਾਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆ ਨਾਵਲੀ-ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਧਿਐਨ ਵਸਤੂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲੀ-ਜਗਤ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਿਕ-ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ 'ਪੜ੍ਹਤਮੁੱਖੀ' ਰੁਖ਼ ਅਪਣਾਉਂਦੀ

ਹੋਈ, ਪਾਠ ਵਿਚਲੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਵਲੀ-ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਅਗ੍ਰਭੂਮਿਤ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਵਿਨੋਦ ਨਾਵਲੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ-ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਇਕਹਿਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ, ਨਾਵਲੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰੱਖਦੀ, ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਵਿਚਾਰਦੀ ਹੋਈ ਨਾਵਲ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਹਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਹਾਰਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ/ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ, ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ-ਆਲੋਚਨਾ ਅਧੀਨ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਨਾਵਲ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਵਿਨੋਦ ਨਾਵਲੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਵਲ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਨੋਦ ਗਲਪੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਾਸਾਰ ਕਹਾਣੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਵਿਨੋਦ ਕਹਾਣੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਕਹਾਣੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚੀਨ ਰੂਪ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਇਸ ਅਧੀਨ ਅਮਲ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਦੀ 'ਰਚਨਾ-ਸਮੱਗਰੀ', ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਗਟਾਉ-ਵਿਧੀ' ਤੇ ਤਨਾਉ/ਟਕਰਾਉ ਨੂੰ 'ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ' ਵੱਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਨੂੰ ਅਮਲ, ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੇ ਤਨਾਉ/ਟਕਰਾਉ ਦਾ ਸੰਗਠਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਹੀ ਕਹਾਣੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਹਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਖੇਤਰ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਯੁੱਗ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ (ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਾਂ ਪ੍ਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ, ਰਚਨਾ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ) ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੁੰਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਸਰੂਪ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਹਾਣੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਕਿਸੇ ਯੁੱਗ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧੀਨ ਸਾਰਥਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭੂਮਿਕਾ ਹਰ ਯੁੱਗ ਦੀ ਕਹਾਣੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਖ਼ਾਸੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ, ਵਿਨੋਦ ਕਹਾਣੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਿਨੋਦ ਕਹਾਣੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਹਰ ਯੁੱਗ ਦੇ ਕਹਾਣੀ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਯੁੱਗ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕ ਰੂਪ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਨੋਦ ਕਹਾਣੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਜਿਥੇ ਕਹਾਣੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਕ ਤੇ ਕਲਾਤਕ ਸੰਜੁਗਤੀ ਮੰਨਦੀ ਹੋਈ ਇਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਕਹਾਣੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸਾਪੇਖਕ ਹੋਂਦ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੇ ਜਟਿਲ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ-ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਨੋਦ ਕਹਾਣੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਣ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੀ, ਸਰਵ-ਪ੍ਰਥਮ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਨੋਦ ਕਹਾਣੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ-ਵਸਤੂ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਵਿਨੋਦ ਕਹਾਣੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਜਿਥੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਹਾਣੀ-ਸਿਰਜਨਾ ਨੂੰ ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨਮੂਲਕ-ਵੇਰਵਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਇਕਾਗਰ ਸਮਨਵੈਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹਤਮੁੱਖੀ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ, ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁੱਗਲ ਤੇ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ ਵਰਗੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ-ਕਾਰਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਤੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਗ੍ਰਭੂਮਿਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਗਹਿਨ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ-ਕਲਾ ਦੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਸੂਤ੍ਰਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਨੋਦ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਤੀਜਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਾਸਾਰ ਆਲੋਚਨਾ-ਪਾਠ, ਗਲਪੀ-ਪਾਠ ਤੇ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਆਪਣੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੁਆਰਾ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ, ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ-ਪੱਧਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਮੈਟਾ-ਅਧਿਐਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਨੋਦ ਮੈਟਾ-ਅਧਿਐਨ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-ਆਲੋਚਨਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਦੀ ਸਰਵਕਾਲੀ-ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਮੈਟਾ-ਅਧਿਐਨ ਵਿਅਕਤੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਆਧਾਰ

ਬਣਾਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ-ਕਾਰਜ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਵਸਤੂ-ਜਗਤ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਹਿਚਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ-ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਤਹਿ ਹੇਠ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨੇਮਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਸੰਤੁਲਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਵਿਨੋਦ ਮੈਟਾ-ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਿੰਨ ਸਥਾਪਿਤ ਸਾਹਿਤ-ਆਲੋਚਕਾਂ (ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਆਦਿ) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦੇ (ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦਵੇਸ਼ਵਰ, ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਭਾਟੀਆ, ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਰਜਨੀਸ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ) ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਧਿਐਨ ਵਸਤੂ-ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਟਾ-ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਨੋਦ ਮੈਟਾ-ਅਧਿਐਨ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਿਨੋਦ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਆਤਮਸਾਤ ਕੀਤੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਪਾਠਮੂਲਕ-ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਤਾਂ ਤੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਤੇ ਸਿਫ਼ਤੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਨੋਦ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤਕ-ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਗਲਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਮੈਟਾ-ਅਧਿਐਨ ਤੱਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਪਾਸਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਿਤ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਰੂਪ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ, ਲਗਭਗ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੀ ਤਰਸੇਮ ਰਾਜ ਵਿਨੋਦ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਨਿਰਮਾਤਾ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।